

Жанна КОЛОЇЗ

Криворізький національний університет

Проблема диференціації власне паремій

Термін „паремія”, як відомо, є багатозначним: з одного боку, він використовується для означення певного уривка з книги Старого Заповіту (пор.: грец. *paremia* – притча), що містить пророцтво або повчання і читається в православної церкві під час відправи, з іншого, – його кваліфікують як „народний вислів, виражений реченням, а також коротким ланцюжком речень, які передають елементарну сценку або найпростіший діалог”¹; як „афоризм народного походження, що характеризується лаконічністю форми, відтворюваністю значення і переважно повчальним смислом”². Причому відбувається здебільшого ототожнення понять „паремія” та „народний вислів”, що, вважаємо, не є чітко обґрунтованим, адже ці два поняття співвідносяться як загальне і часткове, оскільки так звані народні вислови становлять лише частину, нехай і переважну, усього паремійного корпусу української мови, диференційованого нами на власне паремійний та афористичний.

Основу паремійного корпусу, безумовно, становлять власне паремії, або, як їх ще називають, народні паремії, народна мудрість, афоризми народного походження, фольклорні афоризми, практична філософія, моральні формули, історична пам’ять народу і т. ін. Усі означення навіть важко перерахувати, як і ті різновиди „народного мудрослів’я”, що у своїй сукупності репрезентують власне паремійний корпус (власне паремійний простір, власне паремійний фонд і т. ін.), який, як з погляду фольклористики, так і лінгвістики, „об’єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів’я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости”³. Наприклад:

¹ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *Мала філологічна енциклопедія*, Київ 2007, с. 291.

² Н. Алефиренко, Н. Семененко, *Фразеологія і пареміологія*, Москва 2009, с. 242.

³ М. Лановик, З. Лановик, *Українська усна народна творчість*, Київ 2005, с. 536.

Побачив лопатки в горосі; Бідному все в очі вітер віє; Усе недогода бабиній дівці; На хотіння є терпіння; Де з маслом каша, там милість ваша; Не микайся, Грицю, на дурницю, бо дурниця тобі боком вилізе; Найнявся – продався: скажуть дверима скрипати, то і скрипай; З ворон почати, а на сороки перевести; Знайшов сокиру під лавкою; Хоч вовки кобилу з'їли, так ми воза не дали; Недавно осліп, а нічого не бачить; Юрба, коли нікого нема; Сідайте, на чому стоїте, ще й ноги звійшуйте; Давай удвох, бо самому нема чого; Дай, Боже, сто кін, де був торік один сніп!; Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати!; Мовчи, глуха, буде менше гріха; – Ти що привіз? – Лій. – Трохи постій; – А ти що? – Мед. – Ставай наперед. – А ти що привіз? – Горілку! – Берись за мірку; Овес каже: сій мене в грязь – буду я князь, а ячмінь каже: сій мене в болото – буду золото, а гречка каже: сій мене хоч і в воду, аби впору; Сій овес в кожусі, а жито в брилі; Посій впору, будеш мати зерна гору і т. ін. Їх розмежування та систематизація залишається однією з актуальних проблем як у фольклористиці, так і в лінгвістиці. Адже диференційні ознаки цих різновидів досить нечіткі: у багатьох наукових доробках названі поняття чи то зіставляються, чи то протиставляються, чи то ототожнюються, чи то взагалі не розглядаються. До того ж подекуди не просто відсутня однастайність думок, а висловлюються абсолютно протилежні погляди. Ми не претендуємо на заповнення відповідної лакуни в межах запропонованої наукової розвідки, бо не ставили собі таку мету. Однак, гадаємо, окреслені проблеми можуть бути порушені в межах не однієї дисертаційної праці.

Під власне паремійним корпусом розуміємо сукупність основних одиниць пареміології – власне паремій, що вирізняються афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленням чи буквальною узагальненням значенням, здебільшого повчальним змістом, передають специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначають типові життєві ситуації.

Ядерними елементами власне паремійного корпусу, так званим паремійним мінімумом, на чому сходиться більшість науковців, слід вважати прислів'я та приказки, які являють собою своєрідні „інтерпретативні акти”, є знаками етнічної „традиційної” культури, що виконують роль „архіву” народної мудрості⁴, характеризуються планом вираження та планом змісту, мають системну організацію, утворюють тематичні / семантичні поля і групи, маніфестують синонімічні й антонімічні відношення, різні їх варіанти утворюють варіантні парадигми і т. ін. В окремих наукових доробках прислів'я та приказки зазвичай не розмежовують, розглядаючи їх як невеликий за обсягом жанр, але розмаїтий за формою і змістом, походженням і художньо-образною структурою: „Прислів'я і приказки – це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські

⁴ Г. Пермяков, *Основы структурной паремологии*, Москва 1988, с. 212.

риси, вчинки у їх характерних і специфічних ознаках”⁵. Водночас ніколи й ні в кого не виникало сумнівів, що прислів’я і приказки відрізняються певними структурними особливостями: перші витлумачуються здебільшого як завершені за змістом вислови, граматично й інтонаційно оформлені судження, другі – як елементи, сегменти відповідних суджень, частини прислів’їв, „прості вислови без притчі, без судження, без висновку” (В. Даль). Існує чимало різних витлумачень прислів’їв та приказок залежно від аспекту та царини дослідження, та жодне з них не претендує на універсальність чи загальність, оскільки зазвичай не репрезентує повної, вичерпної кваліфікації відповідних понять. Наприклад, пор.: а) „прислів’я – це стійкі вислови переважно фольклорного походження, у яких зафіксований досвід народу та його оцінка різних подій і явищ”⁶; „прислів’я – стислий і влучний народний вислів (часто афористичний і заримований), у якому в образній формі виражена повчальна думка чи емоційна оцінка якогось явища”⁷; „прислів’я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує явища життя”⁸; „прислів’я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, синтаксично завершений, що має повчальний зміст”⁹ тощо; б) „приказка – стійкий вислів переважно фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки”¹⁰; „приказка – влучний, афористичний, іноді римований вислів, який, на відміну від прислів’я, не має повчального змісту та обґрунтування висновку”¹¹; „приказка – поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до прислів’я, але без властивого прислів’ю повчального змісту”¹²; „приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів’я, але без повчального змісту”¹³; „приказка – це образний вислів чи мовний зворот, який влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і т. ін., і є елементом ширшого судження”¹⁴ тощо.

Аналогічні витлумачення прислів’їв та приказок наявні не лише у вітчизняній науці¹⁵. Здебільшого актуалізуються одні і ті ж інтегральні / диференційні

⁵ М. Лановик, З. Лановик, *op. cit.*, с. 537.

⁶ Українська мова, *Енциклопедія*, Київ 2000, с. 492.

⁷ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *op. cit.*, с. 336.

⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови, Київ 2009, с. 1131.

⁹ А. Мойсієнко та ін., *Сучасна українська літературна мова*, Київ 2010, с. 137.

¹⁰ Українська мова..., с. 487.

¹¹ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *op. cit.*, с. 332.

¹² Великий тлумачний словник..., с. 1117.

¹³ А. Мойсієнко та ін., *op. cit.*, с. 137.

¹⁴ М. Лановик, З. Лановик, *op. cit.*, с. 537.

¹⁵ В. Гвоздев, *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке*, Москва 1983; В. Жуков, *Предисловие о словаре пословиц и поговорок*, Москва 2000; Е. Иванова, *Пословичные картины мира*, Санкт-Петербург 2002; Е. Жигарина, *Паремиологические жанры: проблема структурно-семантической и функциональной дифференциации*, Воронеж 2006.

ознаки, подекуди конкретизуються, доповнюються чи то, навпаки, спростовуються. Наприклад: „прислів'я (рос. поговорка) – стислий, усталений у мовленнєвому вжитку, переважно ритмічно організований вислів повчального характеру, у якому зафіксований багатовіковий досвід народу; має форму закінченого речення (простого чи складного)”¹⁶; „приказка (рос. поговорка) – стислий вислів, нерідко повчального характеру, що має, на відміну від прислів'я, тільки буквальный зміст і у граматичному плані являє собою закінчене речення”¹⁷ (пор.: „прислів'я = поговорка – влучний образний народний вислів, часто римований за будовою, який у стислій формі узагальнює, синтезує різні явища життя і має переважно повчальний, настановчий, філософський характер”¹⁸; „приказка = поговорка – поширений у мові влучний, часто римований фольклорний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю узагальненого й повчального змісту; має характеристичний зміст або орнаментальне спрямування”¹⁹). Виникає низка цілком слушних запитань: має чи не має, скажімо, приказка узагальнений і повчальний зміст; уживається чи не вживається в образному метафоричному значенні; співвідноситься чи не співвідноситься зі словосполученням або, навпаки, з реченням і т. ін.

При встановленні диференційних ознак між прислів'ями та приказками з лінгвістичних позицій рекомендувалися різні підходи, відштовхувалися як від плану вираження (прислів'я – речення, приказка – частина речення, його будівельний матеріал), так і від плану змісту, апелюючи до пізнавального значення, характеру узагальнення предметів і явищ дійсності, які вони відображають (прислів'я має узагальнювальний характер за змістом, приказка – засіб узагальнення за функцією). Наприклад: усталену конструкцію на зразок *Доки грім не вдарить, Іван не перехреститься* варто кваліфікувати як прислів'я, бо вона організована як складне речення з узагальнювальним значенням – „необхідні заходи не вживаються доти, доки обставини не змусять кого-небудь до невідкладних дій”; використовується в найрізноманітніших контекстах, коли треба підкреслити безпечність, незібраність, непередбачуваність кого-небудь, а також при оцінці чиїхось поспішних, метушливих дій, до яких вдаються, опинившись перед несподіваними обставинами. Ґрунтується на народних уявленнях про те, що грім наймогутніша божественна сила, яка карає. Аби уберегтися від грому, здійснювали попереджувальні магичні дії, але найбільш доступним засобом захисту від грому було, а десь-не-десь і залишається хресне знамення. План вираження стійкого вислову на зразок *Аж вуха пухнуть* дозволяє зарахувати його до приказок; до того ж план його змісту подібний до фразеологічно зв'язаного значення („кому-небудь неприємно, нестерпно, гидко слухати що-небудь”),

¹⁶ *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 379.

¹⁷ *Ibidem*, с. 379.

¹⁸ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Київ 2006, с. 482.

¹⁹ *Ibidem*, с. 480.

маніфестує образно виражене значення ідіоматичного характеру, що набуває максимальної виразності в межах конкретних комунікативних ситуацій.

Здебільшого саме план вираження і план змісту лягли в основу не лише витлумачення, але й розмежування прислів'їв і приказок. Так, скажімо, свого часу Л. Скрипник визначала прислів'я як „виражене структурою речення народне висловлення повчального змісту (буквального чи алегоричного плану), яке формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду”²⁰. Такі підходи до кваліфікації прислів'їв спостерігаються як у вітчизняних, так і зарубіжних наукових доробках, зокрема й на сучасному етапі розвитку лінгвістики загалом та пареміології зокрема. Проте зауважимо: якщо зміст поняття „прислів'я” вважають більш-менш окресленим, то термін „приказка” і до сьогодні тлумачиться по-різному.

Більшість лінгвістів сходиться на тому, що приказка висловлює незавершену думку, є частиною судження, яке має форму незамкненого кліше. Іноді актуалізуються твердження про те, що за змістом така паремія завжди однопланова, а класично правильна приказка передає тільки прямий зміст висловлення і що приказкові паремії можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті. Наприклад: – *Сідайте, розкажіть, коли є що розказувати, – трусонув чорними кучерями темнолиций Сагайдак. – Я й постою, бо в ногах, кажуть, нема правди, – знову вдався до народної творчості Ступач* (М. Стельмах); – *От розкажу я вам про це притчу-казочку. Колись давно, ще за царя Тимка, як земля була тонка, виорав на полі один мудригайло баняк із золотими побрязкачами, ледве їх на воза висадив, притрусив соломою, привіз додому, та й то щастя не зазнав, бо знайшлись на нього різні та всякі ложкохвати, і від скарбу залишився один надцерблений баняк; – А я сподівався, що ви поцікавитесь, хто захоував хліб. – **Не вчи ученого.** Тепер ми з вами побалакаємо в іншому місці, хоча мені й жаль вашої гордої молодості. Пор.: за царя Тимка, як земля була тонка – „давно; дуже давно”; **Не вчи вченого** ← *Не вчи вченого, <бо з'їси товченого (печеного)>* – „не варто давати порад тому, хто їх не потребує” (в останньому разі так звана приказка, згідно з традиційними підходами, є сегментом прислів'я, що вивільнився з її структури; прислів'я побудовано на грі слів: *вчений – товчений (печений)*, засвідченій і в інших зразках власне паремій відповідної тематичної групи: *Вчений, але недовчений* – „говорять про того, хто буцімто і вчився, але нічого не навчився”; *Вчений, але не товчений* – „говорять з іронією про давню педагогіку, яка не обходилася без биття, стусанів”; *І я вчений на хліб печений* – „говорить той, хто знає, чого хоче і що йому корисно”; *Хто вчений, їсть хліб печений* – „говорять, аби підкреслити корисність науки”).*

Однак, мабуть, важко погодитися з твердженням, що приказки, на відміну від прислів'їв, які мають як буквальный, так і переносний зміст, характери-

²⁰ Л. Скрипник, *Фразеологія української мови*, Київ 1973, с. 25.

зуються лише прямим значенням. У зв'язку з цим Л. Скрипник наголошує: „Визначення приказки як сталого народного висловлення-речення, що має лише буквальний зміст, корисно звужує обсяг терміна, виводить за межі приказок усі народні звороти, які функціонально зближуються зі словом. Але межа між приказками і безобразними прислів'ями залишається все ж недостатньо вираженою, тим більше, що не заперечується здатність приказки розвивати й алегоричний план висловлення”²¹. До того ж численна група власне паремійних висловів поєднує ознаки і прислів'їв, і приказок. Наприклад: *Бідному всюди біда; Усе на бідного дригота; Добрий та на доброго наскочив: один другому не видасть; Трапилося, як сліпий купці просо; Не все говорене – творене; Не лякай вогню кочергою; Не страши kota салом; Згадала баба, як дівкою була; Чужим добром не забагатіси; І мене мати не в голову била; Не місце людину красить, а людина місце; Наука в ліс не веде, а з лісу виводить; Хто вчиться замолоду, не знає на старість голоду; Коли не прийду до церкви, то все паски святять; Не купив батько шапки, нехай вуха мерзнуть* тощо.

Розмежування прислів'їв і приказок, як, до речі, і решти „народних висловів”, як бачимо, залишається досить проблемним завданням і на сьогодні майже не розв'язуваним. Це пояснюється зокрема й тим, що тривалий час поза увагою науковців залишався, так би мовити, історичний аспект. Для цього варто, очевидно, з'ясувати, що є первинним, а що вторинним, яке з двох слів має глибше коріння. У цьому разі на допомогу приходять спеціальні лексикографічні праці, які переконливо засвідчують: обидва слова побутували в українській мові вже в XVII – XVIII ст., що підтверджує „Словник української мови” П. Білецького-Носенка (1840–1842 рр.). Щоправда, лексема прислів'я репрезентувала зовсім інше значення – „**Прислів'є** (и. с. ср. р.). Худая слава. Молва. Злоріччє. Нарѣканіє. Хула”²². Значно ближчим до „народного мудрослів'я” виявляється слово приказка: „**Приказка** (и. с. ж. р.). Сказка. Повѣсть. Баснь. См. **Кáзка. При́повість**”²³, де, відповідно, „**Кáзка** (и. с. ж. р.). Сказка; небылица. „**Кáзки**” (мн. ч.). Сказки, притчи. **Кáзочка, кáзонька** (уменьш.). Сказочка. См. **При́казка. Побрехѣнька**”²⁴; „**При́повість** (и. с. ж. р.). Притча евангельская. По-польски подобно же (Уч. ев. митр. Петра Могилы, напеч. въ Кієвѣ 1637)”²⁵ (пор.: польськ. *przypowieść* – притча); „**Побрехѣнька** (и. с. ж. р.). Сказка. Повѣсть. Притча. См. **При́казка. Кáзка**”²⁶. Лексикографічна праця не містить у своєму реєстрі інших слів, певним чином пов'язаних із „народними висловами”. Подекуди в ремарках трапляється російськомовне Посл. (пословица). Наприклад:

²¹ Л. Скрипник, *op.cit.*, с. 34.

²² П. Білецький-Носенко, *Словник української мови*, Київ 1966, с. 300.

²³ *Ibidem*, с. 299.

²⁴ *Ibidem*, с. 177.

²⁵ *Ibidem*, с. 300.

²⁶ *Ibidem*, с. 285.

Прина́дити (г. д.) Приманить. Приучить. Посл. „Одныёю крѡплею мѣда прина́дишь бѣльше мухъ, ни́жъ ба́риломъ ѡ́цета”. Одною каплею меда больше приманишь мухъ, нежели боченком укуса. См. **Пона́дити**²⁷.

Запозичена з польської мови лексема „приповідь” прижилася на українському ґрунті й у модифікованому вигляді („приповістка”, „приповідка”) досить активно використовувалася наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема в західному варіанті української мови (пор.: приповідка – 1. Жартівливий вислів, переважно у віршованій формі; те саме, що приказка. 2. Назва народних прислів'їв, приказок, крилатих висловів у західних областях України²⁸). Свого часу І. Франко скористався саме цим терміном для означення всього розмаїття стійких висловів, записаних ним чи кимось іншим із уст народу. У „Галицько-руських народних приповідках” лексема „прислів'я” маніфестована як компонент низки приповідок, однак у значенні, що суттєво відрізняється від сучасного, яке упорядник сам і розтлумачує (пор.: *А прислів'їи би ті вкрило!* – „прислів'є в значінню нещастя”; *То це прислів'є буде моє* – „буде якесь диво, скандал”; *Ще прислів'я якогось наробиш* – „наробиш лиха”; *Я ще до якогось прислів'є прийду* – „дійду до якогось нещастя”; *Я ще ту прислів'я нароб'ю* – „нароблю лиха, клопоту”²⁹).

У значенні, з яким лексема закріпилася в сучасному науковому обігу, слово „прислів'я”, мабуть, уперше використав М. Номис („Українські приказки, прислів'я и таке инше” (1864 р.). Примітним є те, що, по-перше, у назві збірника на першому місці перебуває все ж таки слово „приказки”, „прислів'я” відсувається на задній план; по-друге, у передмові „Од видавця” жодного разу не використано звуковий комплекс „прислів'я”, натомість, упорядник активно послуговується лексемою „приказка”³⁰; по-третє, у реєстрі немає жодної паремії, складовим компонентом якої було б слово „прислів'я” у значенні „влучний образний вислів”. Зрідка трапляються власне паремії, до складу яких входить лексема „приказка” (пор.: *Ні здумати, ні згадати, ні в приказці сказати; Нема казки без приказки; Нема приказки без правди; Правду в приказках шукай* і т. ін.). Натомість, як стверджують Н. Алефіренко, Н. Семененко, російська „пословица” сама говорить про специфіку своєї форми і змісту (пор.: *Пень – не околица, глупая речь – не пословица; На рынке пословицы не купишь; Пословица груба, да правда любя; Пословица не мимо молвится; Не всякое слово – пословица; Без углов дом не строится, без пословицы речь не молвится; На пословицу ни суда, ни расправы; Поговорка – цветочек, пословица – ягодка* тощо)³¹.

Провести диференційну межу між прислів'ями і приказками (в оригіналі „пословицами” та „поговорками”) слідом за В. Далем намагався О. Потебня:

²⁷ *Ibidem*, с. 300.

²⁸ *Великий тлумачний словник...*, с. 1127.

²⁹ І. Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, Львів 2006, с. 794.

³⁰ *Українські приказки, прислів'я и таке инше*, СПб 1864.

³¹ Н. Алефіренко, Н. Семененко, *op. cit.*, с. 247–248.

„Поговорка относится къ *пословицѣ*, какъ поэтическая эмблема (см. выше) къ баснѣ. Пословица, какъ и басня, служитъ отвѣтомъ на вопросъ, возбуждаемый житейскимъ случаемъ, расчлененнымъ на одно или нѣсколько дѣйствующихъ лицъ съ ихъ качествами, одно или нѣсколько дѣйствій съ ихъ признаками и условіями. Поговорка, какъ эмблема, есть образъ не этого сцѣпленія лицъ и дѣйствій, а отдѣльно взятаго лица, качества, дѣйствія. Она есть элементъ пословицы, частью происшедшій изъ нея (остатокъ, продуктъ сгущенія), частью недоразвившійся до нея. Напр., „свинья подъ дубомъ”, „собака на снѣгъ”, волчій ротъ – лисій хвостъ, „похилеє дерево” (ср. на похилеє дерево и кози скачуть), волкъ въ овчарнѣ; мѣдной посуды – крестъ да пуговица и пр. = бѣдень, Даль, 63–4 <...> „убилъ бобра!” (не убить бобра, не нажить (не видать) добра, Д. 26) <...> Черезъ поговорку доходимъ до слова, какъ поэтическаго произведенія”³². Цілкомъ імовірно, що саме від „теорії словесності” О. Потебні бере свої початки витлумачення приказки як частини (сегмента) прислів’я.

У реєстрі „Словаря української мови” Б. Грінченка лексема „прислів’я” репрезентує значення, з яким ми його використовуємо сьогодні, витлумачується через російські відповідники „пословица”, „поговорка” з покликанням на М. Номиса: „**Прислів’я, в’я**, с. Пословица, поговорка. *Українські приказки, прислів’я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис.* Спб 1864”³³. Подібна словникова стаття супроводжує і реєстрове слово „приказка”, що пояснюється тими ж російськими відповідниками, щоправда, у зміненому порядку: „**Приказка, ки**, ж. 1) Поговорка, пословица. *Українські приказки, прислів’я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис.* (Спб 1864). 2) У Гребінки: басня. (Греб. 361)”³⁴.

Можливо, саме це сприяло тому, що прислів’я та приказки починають використовуватися паралельно, зокрема й у назвах різних паремійників, усвідомлюватися як основні різновиди власне паремійного корпусу, згодом стають предметом наукового зацікавлення й отримують наукові визначення. Інше питання, що такі наукові визначення подекуди не містять релевантних диференційних ознак того чи того явища. Навіть якщо у визначенні диференційні ознаки начебто й простежуються, то на практиці виникає чимало проблемних моментів. Наприклад: паремії на зразок *Казала Настя, як удасться; Як казав Гаврило, я вже не мотовило* і т. ін. римовані, не мають повчального змісту, значить, їх варто кваліфікувати як приказки; водночас вони організовані як складні речення, а для приказок така структурна організація не характерна. У такому разі дехто з науковців пропонує їх зараховувати до примовок, витлумачуючи примовку як „жартівливий, переважно римований фольклорний вислів, що вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у від-

³² А. Потебня, *Басня. Пословица. Поговорка*, Харьков 1905, с. 337–338.

³³ *Словарь української мови*, Київ 1996, т. 3, с. 438.

³⁴ *Ibidem*, с. 418.

повідний контекст”³⁵. Однак і приказка, і прислів’я „вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у відповідний контекст”: – *Що ж, бери, Власе, корівчину, ховай десь подалі від людського ока, а мені привези з своєї крамниці солі, бо, по-всьому видать, сутуж буде на неї. Ми ж із тобою добре знаємо, як жити без солі.* – **Припас ніколи не завадить**, – погодився Кундрик; – *Як там Оксана? – Така ж гарна, ніби весняна година. А теж за чоловіком журиється. – І стишила голос: – Ваш Семен чогось хоче сколупнути його. – Тупоум він. Уже й виріс, та розуму не виніс; – Пізнали? – ніби дивується Чигирин і вітається з усіма. – Тебе та ще не пізнати. Куди ж проти ночі зібрався? – До вас, діду Корнію. Старий засміявся: – **Вези візок, а ми послухаєм.** – Таки справді до вас, – і почав стирати паморозь з вусів і борідки тощо. До того ж сама примовка то ототожнюється з приказкою, то розуміється по-різному (пор.: примовка – „1. Жартівливий, часто римований вислів, яким починається й завершується казка. 2. Дотепне зауваження, яке вплітається в розповідь чи текст твору”³⁶).*

Попри численні спроби розмежувати прислів’я і приказки, установити їхні диференційні ознаки, ґрунтуючись на яких, дати їм наукове, а не „поетичне” визначення, лінгвістична наука не має на сьогодні універсальної дефініції. Такі ознаки обох різновидів власне паремійного корпусу, як влучність, стислість, лаконічність, народне (фольклорне) походження, узагальненість і типізація здебільшого не викликають жодних спростувань. Вони сприймаються як інтегральні, об’єднувальні.

Завдяки влучності, стислості, лаконічності ці одиниці легко запам’ятовуються. Їхня матеріальна форма є оптимальною для акумулювання та трансляції життєвого досвіду народу, який їх витворив, відшліфував і передає від покоління до покоління. Ніхто не згадує прислів’я чи приказку без приводу і без причини, мимохіть чи випадково, вони завжди співвідносні з типовою ситуацією, у межах якої виявляється їхня істинна природа, є узагальненим трудовим, моральним, художнім досвідом поколінь, життєвою філософією, що маніфестує суперечності побутового, соціального чи політичного життя того чи того етносу і т. ін. Наприклад: *Хоч би на яку часину зглянулась вона на нього – і то було б щастя... Сьогодні не витанцювалось, та є ще в бога дні: як не вишло тепер, вийде в четвер. А як і в четвер не вийде, все одно з цього сватання він має якийсь зиск: зараз, коли освідчився, Оксана вже ніяк не зможе подумати, що він причетний до вбивства Ярослава. Он воно як! Старого вовка за хвіст не впіймаєш; – Ось я рибки спіймаю, то ми знову юшки наваримо, – обізвався Володимир. Але на це Миколка серйозно відказав: – **Воду скільки не вари – водою буде; – Рибки я в тебе, Сташе, не візьму. – Чому ж? – Чому? – помовчав Магазаник. – Знаєш, як люди кажуть: грушка***

³⁵ В. Жайворонок, *op.cit.*, с. 481.

³⁶ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *op.cit.*, с. 335.

– *минушка, сливка – слинка, риба – вода, хліб – усьому голова*. Цього року гріх за дармовину – за рибу значить – давати хліб; Магазаник люто зриває з плеча рушницю, підводить мишку під серце Данила і – **пан чи пропав** – хрипить якимсь незнайомим, розтрісканим голосом: – *Стій! Стріляти буду!*; – *Бо мало буде радості в усіх судах і тобі, і мені. Ти, скажімо, почнеш топити мене, а я впруть на своєму: не моє просо, не мої й горобці*. Свідків же в тебе нема, а за мене хтось може й заступитись, ще й тінь на когось кинути; І думка наша така: пошлемо тебе в своє село головою колгоспу. – Мене?! – оторопів Данило. – „Від суду до посади...” – Тебе!.. Злякався? – Та вже ж не зрадів. – Одним тебе втішати можу: **не святі горишки ліплять**. Скільки разів чув цю приказку Данило, але, здається, тільки тепер він збагнув її вимір. Виражаючи узагальнену думку, такі одиниці ніколи не оскаржуються, а тому, відповідно, є максимально авторитетними.

Щодо диференційних, розрізнявальних, ознак, то, як свідчать наведені вище визначення прислів'їв і приказок, вони досить суперечливі; відбувається зіставлення за такими основними характеристиками: а) синтаксична завершеність / незавершеність; б) граматично й інтонаційно оформлене судження / частина судження; в) наявність / відсутність моралізаторського спрямування; г) наявність / відсутність узагальнено-метафоричного, переносного значення; г) наявність / відсутність повчального змісту тощо. Однак майже кожен із цих моментів є дискусійним. Суперечності спостерігаються навіть у межах одного наукового доробку. Установлюючи відмінності між прислів'ями та приказками, С. Гаврін, з одного боку, наголошує: „Розмежування прислів'їв і приказок з погляду граматичної форми становить безумовний практичний інтерес своєю очевидною простотою; прислів'я – речення, приказка – частина речення, його будівельний матеріал”, з іншого, – зауважує: „Приказки – це стійкі народні вислови, які відзначаються лаконічною будовою і використанням засобів образної виразності, але не формулюють певної закономірності і правила. Усі приказки розпадаються на два типи: приказки-речення і приказки-словосполучення”³⁷. Не зрозумілою залишається позиція автора: приказка – це лише „частина речення, його будівельний матеріал” (*Крутиться, як білка в колесі; Примостився, як сорока на тину; Б'ється, як риба об лід; Ні кола, ні двора, ні рогатого вола; Голий, як турецький святий* тощо) чи вона може бути організована й за структурою речення? Наявність приказок, співвідносних за структурою з реченням, підтримується багатьма науковцями, зокрема і в україністиці. Щоправда, акцентується на тому, що такі приказки організовані лише за моделями простих речень. Тоді чому серед ілюстративного матеріалу репрезентовані й зразки, співвідносні аж ніяк не з простим реченням? Наприклад: *Вали на сірого, сірий повезе; Аби мені місяць світив, а зорі як хочуть* і т. ін.³⁸.

³⁷ Л. Скрипник, *op.cit.*, с. 29.

³⁸ *Ibidem*, с. 30.

Не є переконливою й думка, що „при збігові форм вираження присудка у прислів'ях і приказах можна знайти й помітне розходження: у половині приказок (у формі речення) присудок виражений дієсловом минулого часу (*Не мала баба клопоту, так купила поросля; Переплив море, а в калюжі втопився; Купило – притупило* тощо), тим часом у прислів'їв присудок, виражений у формі минулого часу, трапляється рідко”³⁹. До того ж, при такому підході, очевидно, доведеться переглянути й твердження на зразок „На відміну від приказок вони (прислів'я – авт.) являють собою самостійні судження, інтонаційно та граматично оформлені як прості або складні речення”⁴⁰ (пор.: судження – „1. Думка про що-небудь, погляд на щось; виклад своїх думок, поглядів. 2. лог. Думка, у якій стверджується або заперечується що-небудь відносно предметів і явищ”⁴¹; лінгв. Головна одиниця мислення, що складається із суб'єкта, предиката і зв'язки, виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним). Так, скажімо, паремії на зразок *У кишені вітер гуляє; Бідному ніхто не подарує; З розкоші не йдуть у міхonoші; З хазяйської правди наймитові очі лізуть; Навчить лихо з маком коржі їсти; Ситий голодного не розуміє* і т. ін. є граматично й інтонаційно оформленими судженнями, що мають характер чи то ствердження, чи то заперечення, зберігають пряму номінативність, що впливає із суми значень слів компонентів, дієслово-присудок (головний член) маніфестує граматичне значення не „минулого часу”, відповідно, є всі підстави зараховувати такі одиниці до розряду прислів'їв; однак наведені ілюстрації не мають повчального змісту, моралізаторського спрямування, не формулюють певної закономірності чи правила – у такому разі їх варто було б кваліфікувати як приказки.

Ще один суперечливий момент ілюструють конструкції на зразок *Рідна мова – не полова* <її за вітром не розвієш>; *Собака на сні:* <і сам не гам, і другому не дам>; *На козаку нема знаку*, <буде дівка відповідати>; *Не щодня котові масниця:* <буде і великий піст>; *Слово не горобець:* <вилетіло – не зловиш> і т. ін. та їх еліптичні відповідники *Рідна мова – не полова; Собака на сні; На козаку нема знаку; Не щодня котові масниця; Слово не горобець*, які зазвичай розглядають як такі, що демонструють перехід прислів'їв у приказки. Така модифікація прислів'їв не пов'язується з утратою визначальних характерних для них ознак і переведенням до іншого розряду, а швидше є стилістично зумовленою, стосується не лише структури, але подекуди й семантики. Пор., наприклад: *Не плюй у криницю*, <бо прийдеться води напиться> і *Не плюй у криницю* – „використовуються в ситуації, коли хочуть підкреслити, що не слід робити неприємностей, шкодити кому-небудь, бо цим можна позбавити себе в майбутньому підтримки, допомоги” та *Не пий з криниці, бо*

³⁹ *Ibidem*, с. 30.

⁴⁰ *Українська мова...*, с. 492.

⁴¹ *Великий тлумачний словник...*, с. 1411.

плювати *прийдеться* – „говорять тоді, коли хочуть кого-небудь застерегти від якогось негативного впливу, від того, за що в майбутньому доведеться розплачуватися”.

Деякі структурно модифіковані одиниці, зокрема еліптичні, настільки утвердилися в системі мови, що їх вихідні форми поступово забуваються і майже не використовуються, як-от: *Наскочила коса на камінь*: <коса не втне, камінь не подається> – „говорять тоді, коли хочуть підкреслити, що зіштовхнулися дві вперті або непохитні людини, при цьому кожна наполягає на своєму і ні в чому не поступається іншій”; *Щастя як трясця*: <на кого схоче, на того й нападе> – „після невезіння, відсутності достатку раптово приходить удача, успіх, багатство” тощо.

Акцентуємо й на тому, що місце власне паремій спонукальної, як і питальної, модальності (*Не завжди кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш; Давай, жінко, перцю – мед закушу!; З'їж півбіді та напийся води!; Глядіть, хлопці, щоб не було вам такого, як пастухові коло конопель; Чекай, собачко, здохне конячка – матимеш м'ясо; Мило чи не мило, – вези, сива кобило!; Хоч сядь та плач, хоч стоячи кричи!; Розірвись надвоє – скажуть: чому не начетверо?; Лясь, як дурний батогом по воді, та й дивиться: чи смуг не знати?*) також не є чітко окресленим: з одного боку, їхня поліпредикативність, згідно з усталеними підходами, не дозволяє зараховувати їх до приказок, з іншого, – питальна, спонукальна, бажальна модальність не дає змоги кваліфікувати їх як судження, а відтак – і як прислів'я.

Хисткість межі між прислів'ями та приказками спричинилася до того, що вислови, які мають однотипний характер, аналогічну граматичну організацію, часто кваліфікуються по-різному й у спеціальних лексикографічних (пареміографічних) працях. Проблема диференціації прислів'їв і приказок порушувалася ще період становлення й розбудови фразеологічної царини. У зв'язку з цим В. Архангельський писав, що „тільки монографічні дослідження, присвячені семантичній і синтаксичній структурі <...> приказки, а також з'ясуванню особливостей її синтаксичного вживання, допоможуть визначити чіткі лінгвістичні критерії, які відмежовують приказки, еквівалентні реченню, від прислів'їв”⁴². Однак минуло майже півстоліття, а чіткі диференційні ознаки принаймні між двома ядерними різновидами так і не встановлені. І напевно чи найближчим часом ця проблема буде успішно розв'язана.

Насамкінець зауважимо: власне паремійний корпус української мови репрезентований різними одиницями фольклорного походження, які характеризуються усталеністю (їх компонентний склад здебільшого є постійним), відтворюваністю (регулярно повторюються в типових комунікативних ситуаціях), узагальненим образом (в основі якого лежить метафора, уособлення, метонімія, синекдоха

⁴² В. Архангельский, *Устойчивые фразы в современном русском языке: основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии*, Ростов-на-Дону 1964, с. 168.

і т. ін.) чи безобразним значенням, мають предикативність, маніфестовану граматично оформленою чи неоформленою синтаксичною конструкцією.

Ядром власне паремійного корпусу є прислів'я та приказки, кваліфікація яких є досить проблемним питанням, як і визначення їхніх диференційних ознак. Не викликає жодних спростувань хіба що твердження про те, що більшість одиниць власне паремійного корпусу мотивується образами, ґрунтованими на специфічно українських реаліях, на українській культурі.

Культурно-мовні характеристики власне паремій є важливим компонентом національної культури, відображають специфіку національної картини світу і можуть бути досліджені за допомогою концептуальної структури.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алефиренко Н., Семененко Н., *Фразеология и паремиология*, Москва 2009.
- Архангельский В., *Устойчивые фразы в современном русском языке: основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии*, Ростов-на-Дону 1964.
- Білецький-Носенко П., *Словник української мови*, Київ 1966.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусела, Київ 2009.
- Гвоздев В., *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке*, Москва 1983.
- Галицько-руські народні приповідки*, упоряд. І. Франко, т. I-III, Львів 2006.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури*, Київ 2006.
- Жигарина Е., *Паремиологические жанры: проблема структурно-семантической и функциональной дифференциации [в:] „Филологические записки”, вып. 24, 2006, с. 52–61.*
- Жуков В., *Словарь русских пословиц и поговорок*, Москва 2000.
- Иванова Е., *Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц)*, СПб 2002.
- Лановик М., Лановик З., *Українська усна народна творчість*, Київ 2005.
- Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990.
- Мала філологічна енциклопедія*, уклад. О. Скопненко, Т. Цимбалюк, Київ 2007.
- Пермяков Г., *Основы структурной паремиологии*, Москва 1988.
- Потебня А., *Басня. Пословица. Поговорка*, Харьков 1905.
- Скрипник Л., *Фразеологія української мови*, Київ 1973.
- Стельмах М., *Чотири броди*, Київ 1983.
- Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика*, упоряд. А. Мойсієнко та ін., Київ 2010.
- Словарь української мови*, упоряд. Б. Грінченко, т. III, Київ 1996.
- Українська мова: Енциклопедія*, упоряд. В. Русанівський та ін., Київ 2000.
- Українські приказки, прислів'я та таке инше*, спорудив М. Номис, СПб 1864.

THE PROBLEM OF DIFFERENTIATING SAYINGS

This article deals with sayings, which are supposed to be one of the basic varieties of folk set expressions. Their differentiation and systematisation problems remain urgent both in folklore and linguistics. The main focus is the problem of nuclear element differentiation in sayings corpora, which are made up of proverbs and sayings primarily. This reveals various approaches in defining differential features between proverbs and sayings. Expressions of a similar nature and grammatical organisation are often classified in special lexicographic works in different way. This therefore shows the diverse interpretations of the outlined concepts examined in the works of different periods, ranging from the seventeenth century.

Key words: sayings corpus proper, paremias, proverbs, sayings, structure, semantics.